

PRIKAZI

Mladen Lazić, *Sistem i slom*, Raspad socijalizma i strukture jugoslovenskog društva, "Filip Višnjić", Beograd 1994, 207 str.

Teorijska utemeljenost Lazićeve studije *Sistem i slom* je prva stvar koju treba naglasiti, ali teorijska utemeljenost tako da je "teorijska razmatranja i činjenička izlaganja skoro nemoguće smisljeno odvojiti". Autor ostaje dosledan ovom stavu u čitavoj knjizi.

Ideja "kraja istorije" afirmiše se konstatacijom da teorija kao završni dio razvoja mora sabirati njegovu puninu i tako nužno predstavlja njegov vrh. Ali, kao spoznaja cjeline datog, teorija bi morala pokazivati i njegove potencije. Teorija kao "kraj istorije" je i pogled na dalji razvoj koji uzima u obzir ontološku bit ljudske akcije koja tendencijski prevazilazi postojeći sistem i koja dovodi do permanentnog "razlaza" teorije i prakse, ili kako Lazić kaže i do "paradoksalnih obrta u odnosu teorije i stvarnosti". Zbog toga sociološka analiza ne smije ostati na strukturalno datom već mora "uhvatiti" i drugu - djelatnu stranu. Jedino u toj relaciji društveni odnosi se posmatraju kao rezultat međusobnog uticaja i odnosa unutar materijalne, organizacijske i duhovne djelatnosti, što se u istorijski različitim sistemima odvija na vrlo različite načine. U tom kontekstu Lazić ukazuje na nedostatnost, teorijsku pa i praktično-političku, teze o univerzalizaciji "ekonomskog determinizma" kojom se ljudska djelatnost svodi na oblast materijalne proizvodnje i vrši glorifikacija rada.

Sa ovog stanovišta Lazić kritički razmatra jednostrane i pozitivističke orijentacije u sociološkim istraživanjima diferencijacije u socijalizmu. One opredjeljuju stratifikacijski pristup u kojem se društvena struktura posmatra kao skup slojeva koji se među sobom kvantitativno razlikuju s obzirom na određena (mjerljiva) obilježja. Ovaj sociološki realizam ima dvije podorijentacije: teorijski apriornu i statistički rekonstruktivnu. Teorijski apriorna koncepcija prvo teorijski određuje konkretan istorijski oblik društvene stratifikacije - odnosno slojeve koji je čine, a zatim istraživanjem utvrđuje razlike u distribuciji pojedinih obilježja koja se smatraju značajnim za sloj-

no diferenciranje. Statistički rekonstruktivna podorijentacija smatra da prvo treba utvrditi rasprostranjenost različitih društvenih obilježja a zatim izvršiti konstruisanje stratifikacijskog modela.

Autor kritički analizira rezultate socioloških istraživanja socijalne diferencijacije u Jugoslaviji koja su sprovedena 70-tih i 80-tih godina. Ona upućuju na sljedeće komponente društvenog položaja: obrazovanje, materijalni status i političku moć. Ovo su univerzalne komponente društvene diferencijacije ali nepotpune. Značajne teorijske orijentacije ističu i kategoriju vlasništva kao univerzalnu kategoriju društvene diferencijacije. Tu možemo ubrojati još i razlikovanje gradskih i seoskih uslova života koji trajno hijerarhijski odvajaju dvije grupacije ljudi i dr.

Posebno značajan momenat sociološke analize društvenog položaja jeste: *struktuiranje položajnih dimenzija*. Da li je njihov poredak linearan ili su "sistemski" povezane tako da se nalaze u uzročno-posljedičnom odnosu pri čemu se iz jedne bazične izvode druge (npr. politička moć iz vlasništva, ili obrnuto). U različitim tipovima društva hijerarhije se konstituišu na različitim osnovama. Razlike mogu biti i u različitom uticaju pojedinih dimenzija s obzirom na sistem vrijednosti, tradiciju, psihološku strukturu i karakter ljudi, svojinsku strukturu itd. Zadatak je sociološkog istraživanja i u tome da iz "univerzalnosti" kategorija koje formiraju društvene položaje izvede istorijski specifične oblike društvene diferencijacije.

Imajući u vidu istaknute elemente društveni položaj u socijalizmu kao istorijski posebnom društvenom obliku Lazić definiše kao: "sintetički izraz globalne društvene podjele rada koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse" (66). To znači da *oblik reprodukcije konkretno-istorijskog načina proizvodnje društvenog života* stoji u osnovi konstituisanja *društvenog položaja*. Obuhvaćeni

su ovim civilizacijski-materijalni, kulturni itd. nivo razvoja zemlje.

Pojam društvenog položaja u socijalizmu na taj način *posređuje* između teorijske analize i empirijskog pristupa. Teorijska analiza obuhvata "koordinate" na kojima se zasnivaju položaji, a empirijski pristup obuhvata manifestne oblike u čijoj se svakodnevnoj regeneraciji tendencijski obnavljaju bazični reprodukcijски obrasci.

Faktorska analiza u nekim istraživanjima u nas 70-tih godina pokazala je da se ispitivani indikatori grupišu u tri faktora koji se mogu interpretirati kao stratifikacijske hijerarhije: *generalni status faktor; politički status faktor; i potrošni status faktor* između kojih postoji slaba korelacija. Identifikovane su tri hijerarhije koje su se konstituisale relativno nezavisno jedna od druge: *prva se zasnivala na ulogama u zanimanju; druga na ulogama u politici i treća na ulogama u potrošnji*. Jednostavno rečeno u jugoslovenskom društvu 70-tih su postojali (brojni) pojedinci na političkim položajima koji nijesu bogati, kao i bogati ljudi koji nijesu zauzimali političke položaje.

U ovom pristupu, ističe Lazić, postoji metodološki rizik pri procjeni grupisanja indikatora u određeni status faktor. Tako npr. u politički status faktor grupisalo se više indikatora ali se samo za neke može sa sigurnošću tvrditi da su zaista "politički". Pored ovoga Lazić ukazuje na dvije bitne metodološke činjenice: prvo, da se u socijalizmu komandna hijerarhija ne poklapa u potpunosti sa hijerarhijom zasnovanom na distribuciji materijalnog bogatstva i drugo, još značajnije, da metodološkim postupkom ne prikrijemo veoma značajnu činjenicu "ostajanje sistemski ugrađene mogućnosti za posjednike komandnih ("političkih") položaja, da koriste sve privilegije (od kojih je najvažnija - upravljanje društvenom reprodukcijom - uvijek i nužno aktuelizovana)" (60).

Povezanost društvenih položaja čini "socijalnu mrežu" na osnovu koje Lazić ispituje statusnu konzistenciju (oformljenost - statusno nivelisanih - društvenih mreža na uže-grupnom nivou) i klasnu homogenizaciju (oformljenost - statusno nivelisanih - društvenih mreža na šire-grupnom nivou).

Ovim se daje teorijska osnova cjelovite sociološke analize istraživačkim postupkom od zadanog individualnog nivoa, preko

obradom podataka rekonstruisanog grupnog nivoa do teorijski izvedenog globalnog nivoa - nivoa društva kao cjeline.

Analizu konstituisanja društvenih grupa u socijalizmu Lazić takođe zasniva na cjelini strukturalno date i djelatne strane načina proizvodnje društvenog života. Jedino ovakvim pristupom mogao je autor ustanoviti teorijski i empirijski impresivnu činjenicu da su grupacije koje stvaraju nove društvene oblike utemeljene *izvan bazičnog sukoba antagonističkih grupacija*. One, a ne potčinjena, postaju "konkurentna" i potencijalno-vladajuća grupacija. One, gonjene vladajućim interesom, unutar vladajućeg sistema odnosa šire pretpostavke na osnovu kojih se konstituišu u jedinstvenu grupaciju. Lazić ovim ne zapostavlja činjenicu da je *osnovni odnos* unutar datog načina proizvodnje onaj koji se uspostavlja između grupe koja sistem organizuje (posjeduje sredstva, upravlja državom i sl.) i grupe "izvršilačke" (obavlja proizvodne uloge, lišena je političke moći i sl.), ali u uslovima promjene društvenog oblika načina proizvodnje kao ključni odnos "izbija" onaj između postojećeg i potencijalnog organizatora načina proizvodnje.

Na bazi izloženih teorijskih stavova Lazić analizira princip zasnivanja bazičnih društvenih grupa u socijalističkom (jugoslovenskom) društvu. Dominantne odnose u socijalizmu uspostavlja vladajuća kolektivno-vlasnička klasa i klasa radništva koje su neprijateljski suprotstavljene. Osnova društvenog položaja kolektivno-vlasničke klase je monopolizacija planske funkcije u društvenoj reprodukciji određujući njene ciljeve, sredstva, uslove u kojima se vrši itd. Znači, kontrolom nad *teleološkom* ulogom u cjelokupnom procesu proizvodnje ona uspostavlja dominaciju u društvu.

Klasa radništva obavlja izvedbene društvene uloge u materijalnoj i nematerijalnoj proizvodnji.

Međutim, klasno-slojna struktura socijalizma nije tako jednostavna. Kombinacija komandnog i izvršnog rada u uslovima složene podjele rada zahtijeva niz posrednika pored ove dvije bazične grupe, što ima za posljedicu formiranje niza posrednih grupa ili klasa. Tu je i formiranje posebne grupacije privatnika. Uz sve to mora se imati u vidu i raslojenost i hijerarhijska organizovanost samih bazičnih grupa - klasa.

Prema tome, socijalistički (komandno-plan-ski) način proizvodnje u svom djelatnom ispoljavanju konstituše se kao složen sistem odnosa tj. kao "kompleksna (hijerarhijska) struktura grupa" (68). To navodi Lazića na zaključak da temeljni društveni dualizam dvije bazične grupe u socijalizmu označi kao *troklasni sistem* (vladajuća - potčinjena - potencijalno-vladajuća grupacija).

U središtu grupnog djelovanja su *interesi*. Međutim, strukturu interesa ne možemo izraziti kroz suprotnost interesa vladajuće i potčinjene grupe, pogotovo ne u vremenima potencijalne promjene društvenog sistema. Strukturu interesa moramo izvoditi ne samo iz date strukture već i iz djelatne strane istorije. Sociološku analizu strukture interesa ovo čini delikatnom i veoma složenom. Prvo, moramo imati u vidu da ćemo naići na strukturu interesa vladajuće grupacije koja je glavni djelatni subjekt održavanja postojećeg sistema odnosa i na drugoj strani na strukturu interesa potencijalno vladajuće grupacije koja je djelatno usmjerena na mijenjanje sistema. "Djelatnost obje grupacije može se nazvati oblikujućom" (20). Naravno, ovim se ostale grupacije ne označavaju kao nedjelatne, ali se ipak njihova djelatnost usmjerava ili postojećim ili potencijalnim načinom proizvodnje, mada treba imati u vidu da njihovi interesi nijesu u svakom momentu usmjereni prema jednom ili drugom već se i tu javljaju modifikacije na koje treba računati u sociološkom istraživanju. Pogotovo, što interesi pojedinih članova grupe nijesu uvijek tako jedinstveni da se striktno poklapaju sa grupnim interesima.

Posebno je zanimljiva situacija kada određena grupacija djeluje suprotno vlastitim interesima. Vladajuća grupacija može svojim djelovanjem onemogućavati reprodukovanje vladajućeg sistema odnosa, odnosno izazivati njegovu dezintegraciju, kao što potencijalno vladajuća grupacija može usporavati uspostavljanje novog sistema odnosa. Lazić to označava kao *iracionalno djelovanje*.

Inače, problem *racionalnosti i iracionalnosti* Lazić analizira u društveno-sistemskom okviru i u tom kontekstu pojam racionalnosti odnosno iracionalnosti se pojavljuje kao oblik "djelovanja dominantne grupacije (odnosno, u posebnim okol-

nostima grupe koja je potencijalno dominantna)" (45).

Komandno-plansko ovladavanje društvenim procesima u socijalizmu konstituše specifičan tip *racionalnosti* koji je bitno različit od profitnog. Jasno je bilo vladajućoj grupaciji da oslobađanje djelovanja "čiste" ekonomske racionalnosti narušava suštinu socijalističkog načina proizvodnje odnosno njenu monopolsko-komandnu poziciju. Zbog toga su sve reforme u socijalizmu na toj osnovi, iako najavljivane kao čvrsto opredjeljenje ka tržišnoj privredi, propale. Jednostavno to nije bio interes vladajuće grupacije, a ona svoj interes nameće kao opšti interes i time partikularnu racionalnost kao *racionalnost uopšte*. Međutim, ova racionalnost se jednog momenta ispoljava kao *iracionalnost*. Objašnjenje iracionalnog djelovanja kolektivno-vlasničke klase u socijalizmu Lazić izvodi iz logike reprodukcije socijalističkog društva. Razvijajući ovo stanovište on dokazuje da je iracionalno djelovanje kolektivno vlasničke klase (njeno djelovanje nasuprot vlastitim interesima) sistemski ugrađeno u način reprodukcije komandnih društava. Zbog toga dolazi do apsurdne situacije da decenijski akumulirana moć kolektivno vlasničke klase na kraju dovodi do *njene nemoći*.

Očigledno socijalizam se sve više kretao ka učvršćenju svoje statičnosti onemogućavajući razvoj pretpostavki dinamičkog društva. To je, prije ili kasnije, moralo dovesti do strukturne krize socijalističkog načina proizvodnje društvenog života zasnovane prije svega na unutrašnjim suprotnostima i slabostima. Kraha socijalizma je bio neminovan.

U socijalističkim zemljama nakon kraha socijalizma ne može se odmah uspostaviti novi oblik. Prelazni period je neophodan i mora imati specifičan karakter.

Prva specifičnost sadržana je u činjenici da socijalizam nije omogućio zametanje tržišne privrede zbog čega se nije ni mogla konstituisati grupacija čiji bi interes bio rušenje postojećeg. To su vrlo brzo pokazali neuspjesi projekata privatizacije pa i neuvjerljivi koraci ka demokratizaciji. Sve je očiglednije da se "pozapadničenju" socijalističkih društava "pristupilo" na sličan način kao i "izgradnji komunizma" - kao idealu koji treba ostvariti svjesnom akcijom ljudi.

Vrlo brzo dolazi do demobilizacije populacije. Neoliberalističke tendencije (na Zapadu 70-tih godina nijesu imale uspjeha) dovode socijalistička društva na nivo ekonomskog i političkog "anahronizma"; nastaje drastična socijalna diferencijacija; visoka nezaposlenost; nizak opšti nivo životnog standarda; porast kriminala, a sve to stvara socijalne uslove mnogo povoljnije za obnavljanje autoritarnih režima nego za razvoj demokratskih. Specifičnost prelaznog perioda u socijalističkim društvima je tako izražena u činjenici da je *neoliberalnom "slobodnom" tržištu više komplementaran nedemokratski nego demokratski politički sistem*.

Sliku stanja u bivšim socijalističkim društvima karakterišu: a) državni monopol u privredi; b) ideološki monopol i c) proces društvenog preobražaja inauguriše se "odozgo", "političkim sredstvima", dakle, u krajnjoj liniji na komandno-voluntaristički način. Snažne tendencije obnavljanja dosadašnjeg oblika su prisutne.

Međutim, redukcija ekonomske moći vladajuće grupacije, razvijanjem, koliko toliko, drugih oblika svojine, i uspostavljanje drugih centara moći moraju ipak imati odlučujuće političke konsekvence. To mora unositi značajne promjene u načinu funkcionisanja socijalističkog društva koje je počivalo na prisilnom interesnom monizmu i predstavlja podlogu političkog pluralizma. Nesporno, imamo situaciju u kojoj se ne mogu cjelovitije reprodukovati temeljni principi socijalističkog načina proizvodnje društvenog života.

Jedna od najznačajnijih promjena u socijalističkim društvima jeste proboj njihove izolovanosti od svijeta kapitalizma, što Lazić stavlja u odnos centar - periferija.

Međutim, odnos centra i periferije je veoma složen i ne može se jednostavno interpretirati kao jednosmjerni odnos u kojem su u svakoj situaciji i u svim društveno-istorijskim okolnostima svi djelovi periferije jednako zavisni od centra.

Velika je vjerovatnoća da sudbina socijalističkih zemalja neće biti zajednička: pristup kapitalističkom "svjetskom sistemu" biće za različite zemlje nejednak (na to će uticati unutrašnji činioci - tradicija, ekonomske, političke i kulturne pretpostavke u okviru svake zemlje, kao i spoljni - interesi, strateške sfere uticaja, postojanje resursa, istorijske veze i sl.).

Zbog toga će ne samo brzina tranzicije nego i njen smjer biti specifični za svaku zemlju.

Na unutrašnjem planu vlasnički pluralizam, snažna država, siromaštvo većine stanovništva vodi do formiranja oligarhijskih karakteristika društvenog strukturisanja: *društveni vrh* - posjednici državnog aparata i velikog bogatstva; *sredina hijerarhije* - manje grupacije od dva sloja: onih koji su vezani za državu i sitnih preduzetnika i *na dnu velika masa paupera* - koja će biti vezana za oligarhijski vrh. Ova struktura se mora označiti kao *eksplozivna*. Uglavnom, zaključak je da "postsocijalistička tranzicija" vodi većinu istočno-evropskih zemalja u periferijalizaciju koja podrazumijeva društvene forme striktno različite od onih kojima se težilo u herojskoj fazi rušenja komandnog društva. To znači da u dugoročnom smislu osnovni ciljevi društvene promjene tranzicijom nijesu ostvareni.

Sistemska nestabilnost tako dobija nove podsticaje, a otvorena periferijalizacija je jedina perspektiva.

U Lazićevoj studiji *Sistem i slom* su veoma zanimljive i inspirativne analize društvene pokretljivosti, sociološki aspekt neformalnih veza, odnos nacije i stratifikacije i druge kojima ovom prilikom nijesmo mogli pokloniti više pažnje.

Na kraju treba istaći da je Lazićeva, zaista bogata sociološka imaginacija u ovoj studiji došla do punog izražaja kako na teorijskom tako i na metodološkom planu. Značaj studije *Sistem i slom* za sociološku nauku je izvanredan, za "društveni inženjering" ništa manji.

Slobodan Vukićević

Zbornik radova: Mladen Lazić, Danilo Mrkšić, Sreten Vujović, Bora Kuzmanović, Stjepan Grdelj, Slobodan Cvejić i Vladimir Vuletić, *Razaranje društva*, Pripremio Mladen Lazić, Izdavač "Filip Višnjić", Beograd 1994.

Pred nama je jedna vredna i vrlo zanimljiva knjiga. Vrednost i zanimljivost daju

joj barem dve činjenice. Prvo, prva je knjiga od naših eminentnih sociologa nastala na